

Theodor W. Adorno

Aspekti novog desnog radikalizma

TIM press, Zagreb 2021.,

preveo Tihomir Cipek

Uz Maxa Horkheimerera i Herberta Marcusea, Theodor Wiesengrund Adorno najvažniji je predstavnik Frankfurtske filozofske škole, usko vezane uz rad Instituta za društvena istraživanja, osnovanog u Frankfurtu na Majni 1923. godine. »Kritička teorija«, kako glasi krovni naziv te filozofske škole misli, izvršila je velik utjecaj na mnoge znanstvenike, a u drugoj polovici 20. stoljeća proširila se po sveučilištima diljem svijeta i inspirirala studentske pokrete. Theodor W. Adorno doktorirao je filozofiju s radom o Edmundu Husserlu, a prije toga je studirao muzikologiju, sociologiju te psihologiju. Za nekoga tko prvi put čita ovog filozofa, važno je imati u vidu njegove životne prilike: zbog svog židovskog porijekla morao je napustiti nacističku Njemačku, otišavši prvo u Veliku Britaniju, a zatim u Sjedinjene Američke Države, gdje, prvo u Princetonu, a kasnije na Kalifornijskom sveučilištu u Berkeleyju, s grupom autora radi na empirijskom istraživanju koje će kasnije poslužiti kao osnova za knjigu *Autoritarna ličnost* (1950.), djelo koje se više puta spominje u *Aspektima novog desnog radikalizma*. Nakon povratka u Njemačku počinje predavati na Sveučilištu u Frankfurtu i zajedno s Horkheimerom, s kojim inače objavljuje kapitalno djelo *Dijalektika prosvjetiteljstva* (1947.), iznova etablira Frankfurtsku školu koja hrvatskim akademskim krugovima i intelektualnoj eliti do danas ostaje bliska i dobro poznata. Marcuseov i Adornov filozofski nasljednik, Jürgen Habermas, dapače, više je puta gostovao na kulturnj *Korčulanskoj ljetnoj školi*. Postavši 1957. godine i sam direktorom frankfurtskog Instituta za socijalna istraživanja, Adornovim najvećim doprinosom »kritičkoj teoriji« smatra se njegova estetička teorija koja je u istoimenoj knjizi objavljena postumno (1970.). Izjava iz intervjua koji je dao njemačkim novinama *Der Spiegel* tri mjeseca prije smrti, a koju ovdje prenosim u cijelosti, dočarava u jednom dijelu Adornov pristup problemima:

»U odgovoru na pitanje 'Što treba učiniti?' mogu jedino odgovoriti s 'Ne znam'. Jedino što ja mogu činiti jest neumorno analizirati ono što jest.« (Gerhard Richter, »Who's Afraid of the Ivory Tower? A Conversation with Theodor W. Adorno«, *Monatshefte* 94 (2002) 1, str. 10–23, str. 16.)

Knjiga *Aspekti novog desnog radikalizma* zapravo je transkript predavanja održanog

na poziv studenata Bečkog sveučilišta 1967. godine, otkrivenog i objavljenog pedesetak godina kasnije. Činjenica da je, kao neka vrsta vremenske kapsule, izašlo iz poslijeratnog vremena i tadašnjeg političkog konteksta podijeljene Njemačke, čini ga posebno zanimljivom podlogom za promišljanje današnje radikalne desnice kao političkog fenomena prisutnog u mnogim zemljama svijeta. Tekst je u Njemačkoj potaknuo mnoge rasprave gdje relativno mlada, radikalno desna politička stranka *Alternative für Deutschland* (AfD), od osnutka 2013. godine, kontinuirano dobiva na zamahu. Razloga za razvoj diskusije vjerojatno je više; osim što u Trećem Reichu nalazimo najekstremniju formu vladavine desnog političkog krila do danas, pa se, analizirajući uvjete nastanka, ali i okolnosti nakon propasti ovog sustava, štošta može zaključiti. Adorno je bio poznat po zagovaranju njemačkog suočavanja s prošlošću, dakle, konstruktivnom pristupanju povijesnoj ulozi i priznavanju krivnje.

U pokušaju da objasni izborni uspjeh Nacionaldemokratske stranke Njemačke (NPD) sredinom 1960-ih godina, Adorno iznosi tezu da društvene pretpostavke fašizma i dalje postoje. Za to, po njemu, postoji nekoliko preduvjeta. Prvi je koncentracija kapitala koja perpetuira rizik od siromaštva i siromaštvo samo, a dolazi u kombinaciji s tzv. tehnološkom nezaposlenošću koju, pak, uzrokuje tehnološki razvoj i automatizacija. Drugi preduvjet vidi u tzv. manipulativnom tipu osobnosti, koji nalazi među njemačkim stanovništvom, među ljudima koji su »hladni, bez odnosa s drugima, izrazito tehnološki nastrojani, ali u određenom smislu ipak bezumni« (str. 20). Treći glavni preduvjet vidi u njemačkom društvu nakon propasti Trećeg Reicha, koje je u jednom svojem dijelu umanjivalo ili čak potpuno negiralo zločine stare države.

Glavnim skupinama koje desni radikalizam svojim programom i propagandom pokušava zaveći Adorno smatra seljaštvo i situ buržoaziju, zajedno sa starim nacističkim kadrom i mladima. Dapače, kao jedan od razloga za uspjeh radikalne desnice u Njemačkoj Adorno vidi stalno perpetuiranje osjećaja straha – kao prvo, straha od drugog i drugačijeg, ponajprije s Istoka; s druge strane, straha od europskih integracija, odnosno utjecaja koji bi ovaj tip priklanjanja imao na, primjerice, nacionalnu poljoprivredu. Kao karakteristike, pak, radikalnih pokreta Adorno navodi kult vode, disciplinu u svakom segmentu života, ali kao svrhu sebi samoj; fetiš militarizma i militarističkog uopće te prisutnost patičkog nacionalizma koji Adorno određuje kao pretjerani nacionalizam bez stvarnog sadržaja, razarajući nacionalizam koji nastaje u trenucima društvenog bezumlja. Ovo se bezumlje manifesti-

ra odricanjem od promjene društvene osnove, zazivanjem kraja, zazivanjem katastrofalnog scenarija koji će donijeti izbjavljenje iz vlastite nepovoljne situacije. Ideologija tih pokreta inspirirana je nacističkom ideologijom, a u sebi sadrži antiamerikanizam čiju pozadinu Adorno, kako sam navodi, ne uspijeva odgonetnuti. No teorijska podloga te ideologije zapravo je fragmentirana; s jedne strane zato što se jedan njezin dio zakonski ne smije javno izgovarati, a s druge strane zato što nikad nije bila dovršena (kao, uostalom, i ideologija totalitarnih poredaka). Ono što je sigurno jest da je njezino glavno načelo antisemitizam te da se temelji na sili i bezuvjetnoj vladavini što osigurava pokretu određenu fleksibilnost da se u retorici i djelovanju prema potrebi prilagodi ostvarivanju svojih ciljeva.

Za razliku od manjkavosti ideologije, radikalni pokreti, služeći se nizom taktika koje sustavno ponavljaju, propagandu kao sredstvo masovne psihologije provode vrhunski. Kao neke od taktika Adorno spominje tzv. *konkretizam*, dakle, navođenje gomile (često i netočnih) podataka; zatim tzv. *salama-taktiku* kao pseudoznanstveno cjepidlačenje; pa onda *trik vladajućeg*, kako Adorno naziva korištenje određene nomenklature kako bi se stvorio dojam da je, primjerice, neki magazin pokreta službeni magazin neke institucije, čime na neki način dobiva na legitimitetu. Propaganda je ispunjena kojekakvim simbolima koji, kako tvrdi Adorno, u svim ovim pokretima imaju precijenjeno značenje, a vrlo se često koristi odrednica 'njemačko', koja se na taj način eksploatira i monopolizira.

Neprijatelji radikalnih pokreta, prema Adornu, u prvom su redu komunizam i komunisti, ali tim se terminima zapravo pridodaje sve ono što ne odgovara trenutnom diskursu; komunizam služi kao jedna generalna prijetnja narodu i državi. Pored komunističkog, neprijatelji su ovih pokreta lijevi intelektualci koje se etiketira kao propalce koje nemaju konkretan posao povezan s određenim načinom života i razmišljanjem. Kao još jedan pojam za zastrašivanje kod radikala se javlja *materijalizam*, a pri njegovoj upotrebi, prema Adornu, često se mijesha »težnja za profitom i interes za materijalne dobitke s materijalističkom teorijom povijesti« (str. 23).

Pozivajući na iskorjenjivanje i obranu društva od radikalnih pokreta, Adorno ističe njihove kontradikcije, primjerice, činjenicu da se unutar stranke moraju poštovati demokratski procesi jer će se inače naći izvan zakona, dok istovremeno poštovanjem tih procesa djeluju suprotno onome što zagovaraju. Osim toga, sklonost *vulgarnom idealizmu* – kako Adorno naziva tendenciju prema stavu da je nužno imati ideju, ali ne radi dopiranja do istine ili radi njenog stvarnog sadržaja, već naprosto

zato što »bez ideje navodno ne bi trebalo živjeti« (str. 35) – također se može koristiti kao način obrane od ovih pokreta. Naime, izostanak supstancijalnosti ideologije i inicijativa ovih pokreta uvjetuje situaciju u kojoj ljudi nisu sasvim uvjereni u njihovu svrhu i uspjeh. U kombinaciji sa spomenutim kontradikcijama i drugim karakteristikama koje bi mladim ljudima mogle biti odbojne (tu se posebno misli na stegu kao svrhu sebi samoj), na ovaj sumnji građana u radikalne ideje treba, barem tako Adorno smatra, graditi poziciju obrane.

U ovom je tekstu Adorno načeo nekoliko velikih tema u koje ne zalazi dublje, međutim, možda ih je ovdje ipak dobro spomenuti. Baveći se njemačkim slučajem, primjerice, Adorno ističe jedan koristan povijesni uvid; on tvrdi da kod ovog naroda identifikacija s nacističkim sustavom u trenutku njegove propasti, za razliku od talijanskog slučaja, nikad nije nestala. Još jedan zanimljiv uvid u njemački specifikum, koji se možda može zamijetiti kod drugih nacija, vezan je za nacionalni identitet – naime, Adorno kaže da su Nijemci zbog kasne nacionalne države, tu misleći u odnosu na Francusku i Englesku, uvijek u strahu za svoj nacionalni identitet i da zbog toga zaziru od političkog pluralizma smatrajući ga vrstom nacionalne razjedinjenosti. Druga, tek naznačena velika tema koju bih ovdje izdvojila jest Adornova kritika demokracije kao političkog sustava, koja kaže da su fašistički pokreti u demokratskim sustavima »ožiljci demokracije«, koji nastaju zbog njene nemogućnosti da se ostvari do kraja.

Pogovor njemačkog povjesničara Volkera Weißa bavi se vezom Adornove analize sa sadašnjošću. On smatra da su ekonomija te financijske i valutne krize i dalje povezane s jačanjem političkih fenomena koje danas, pak, nazivamo desnim radikalizmom, odnosno desnim populizmom. Prilazeći Adornovu izlaganju s određenim nadopunama iz teorija Horkheimera i Marcusea, Weiß pronalazi da je pozivanje na istinsku demokraciju ili proklamiranje političkih oponenta antidemokratsko, kao i preziranje njemačkog kulta krivnje, zajedničko ondašnjem NPĐ-u i današnjem AfD-u. Međutim, on smatra da u vremenu i kontekstu postoje i određene razlike. Naime, mržnja prema Židovima za Weißa je zaista bila »paticka projekcija«, dok današnji globalni »džihadizam«, kao vrsta političkog islama protiv kojeg radikali nastupaju, ima drugačije karakteristike, pa i političku poziciju. Osim toga, digitalizacija i nove tehnologije po njemu pojačavaju ono što je Adorno nazivao *automatizacijom*, omogućavajući pritom potpunu kontrolu državi, odnosno privatnim ekonomskim akterima. Ono što je kod Adorna, kao neprijatelja desnice, bilo podvedeno pod komunizam, danas se u diskursu

artikulira kao kulturni marksizam i kulturni boljševizam. To su sve razlike, kako ih Weiß naziva, u akterima i bojištu, zaključujući da *status quo* ne treba braniti jer on vodi prema daljnjem razvoju radikalnih pokreta.

Hrvatski politolog i povjesničar Tihomir Cipek u svom pogovoru iznosi neke manje poznate činjenice o Adornovu životu, pozivajući nas da njegove teorijske postavke primijenimo na suvremeni hrvatski politički prostor i utvrdimo postoje li ovdje pretpostavke za razvoj fašizma. On povlači, primjerice, paralelu između NPD-a i Hrvatskih suverenista te drugih stranaka hrvatske desnice, naglašavajući izostanak suvislih inicijativa po pitanju javnih politika, stalnu težnju ka konzervativnoj revoluciji koja će narodu donijeti spas i odnos spram žrtava, u hrvatskom slučaju – Jasenovca. Zamjećuje korištenje riječi ‘hrvatsko’ na razini imenovanja stranke te korištenje komunizma kao političke sablasti kojoj se pripisuju istinite, no i neistinite tvrdnje. Prema Cipeku, ono što je značajno kod komparacije Adornovog objekta analize s hrvatskim slučajem, odnos je radikalno desnih pokreta s crkvenim institucijama, koji je u hrvatskom kontekstu ipak sasvim drugačiji.

Političku situaciju u svijetu zadnjih desetak godina karakterizira jačanje nacionalističkih pokreta, političkih stranaka i populističkih vođa. Uspjesi ovih skupina variraju, ali njihova tipologija, koja se, koristeći Adornove uvide, javlja kao najteži oblik društvenog nezadovoljstva, osiromašenja i nedostatka zajedničkih ciljeva, ne nestaje. Adornovo izlaganje svojim tonom i tijekom odaje zašto je bio toliko omiljen predavač, a kao tekst daje vrijedan uvid u njemački politički krajolik u vrijeme Hladnoga rata. Zajedno s pogovorima, koji pokazuju kako se Adornove postavke mogu primijeniti na današnje društvo i politički krajolik, *Aspekti novog desnog radikalizma* vrijedan su tekst za istraživače različitih područja, kako iz filozofije i političke znanosti, tako i iz povijesti, sociologije, psihologije i medijske teorije.

Mila Marina Burger

Patrick J. Deneen

Zašto liberalizam nije uspio

Verbum, Zagreb 2020.,

preveo Mijo Pavić

Francis Fukuyama, čuveni američki filozof japanskog porijekla, još je 1992. godine – u svojem djelu *Kraj povijesti i posljednji čovjek* – anticipirao pobjedu liberalne demokracije, kao svojevrsni vrhunac društvenog razvoja, imajući na umu pad Željezne zavjese i uspostavu demokracije u nedemokratskim političkim sustavima. Međutim, od tada do danas prošlo je točno dvadeset i devet godina, period tijekom kojega je koncept liberalizma u brojnim sferama života i u raznim znanstvenim zajednicama podlegao podrobnoj kritičkoj analizi. Na tome tragu, jedno od djela koje je izazvalo snažne javne, stručne i znanstvene reakcije Amerikanaca jest knjiga *Zašto liberalizam nije uspio* (engl. *Why liberalism failed*), prvi put objavljena 2018. godine u izdavačkoj nakladi Sveučilišta u Yaleu. Autor je knjige politički filozof i konzervativac Patrick J. Deneen, profesor političkih znanosti sa Sveučilišta Notre Dame u Indiani. Nakon što je ugledala svjetlo dana, knjiga je prevedena na više europskih jezika (češki, francuski, litavski, mađarski, njemački, portugalski i španjolski). Nedugo kasnije, Mijo Pavić preveo je knjigu na hrvatski jezik, koja je 2020. godine objavljena u nakladi Verbum.

Strukturu hrvatske inačice knjige čine: (I) dva predgovora; (II) uvod; (III) sedam glavnih poglavlja; (IV) zaključak; (V) zahvale; (VI) bilješke; (VII) bibliografija; i (VIII) kazalo. Prvi predgovor, naslovljen »Politika i kultura« (str. 7–9), potpisali su James Davison Hunter i John M. Owen, urednici nakladničkog niza u okviru kojega je knjiga izdana. Već je na prvim nekoliko stranica njihova predgovora moguće iščitati Deneenovu motivaciju za pisanje knjige:

»Početkom dvadeset prvoga stoljeća liberalna demokracija, sustav koji objedinjuje vladavinu većine i individualna prava, ušla je u krizu legitimiteta. [...] Simptome te bolesti lako je uočiti: sve veća nejednakost u raspodjeli bogatstva; raspadanje tradicionalnih institucija, od građanskih udruga preko radničkih sindikata do obitelji; gubitak povjerenja u autoritet – politički, vjerski, znanstveni, novinarski – kao i među samim građanima; razočaranje nedovoljnim napretkom u postizanju jednake pravde za sve [...]«

Na taj je način predstavljena glavna tema ove knjige – pluriperspektivno propitivanje krize legitimiteta liberalizma primjenom poredbenih raščlambi moderne i suvremene svjetske povijesti i filozofije, a što Deneen dodatno